

Russ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

Наш језик

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. X св. 1—2

Buch-Bleich

PG

1224

AIN37

Sm.2

v.10-11

Exata

LIBRARY
JUN 27 1960
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

БЕОГРАД 1960

САДРЖАЈ

	Страна
1. М. Стивенковић: Стварање дужине претходног самогласника или прелаз <i>л у о</i>	1—9
2. М. С. Московљевић: О називима неких пољопривредних алатки	10—17
3. Св. Марковић: <i>Зайослен, зайослѣње</i> или <i>зайослен, зайослѣње</i>	18—23
4. Берислав М. Николић: О неким особинама стила и језика Милана Богдановића	24—28
5. Живојин Ситанојчић: Једна врста непотпуних реченица код савремених писаца	29—43
6. Михаило Павловић: Настава српскохрватског језика у Француској	44—54
7. Душанка Игњатовић: О роду именице <i>бол</i>	55—59
8. Звездана Павловић: <i>Једноличји, једнодужи, тримирији, седмирији</i>	60—63
9. Ђорђе Трифуновић: <i>Свила шавлија</i>	64—65
10. Језичке исуке	66—68

УРЕЂУЈЕ ОДБОР

Одговорни уредник академик д-р АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ
Секретар Уређивачког одбора д-р Берислав М. Николић

Научно дело

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА САН

БЕОГРАД

1960

Слог Издавачке установе „Научно дело“, Београд, Вука Караџића 5
Штампа и повез Графичког предузећа „Академија“, Космајска 28, Београд

СТВАРАЊЕ ДУЖИНЕ ПРЕТХОДНОГ САМОГЛАСНИКА ИЛИ ПРЕЛАЗ Л У О

За неколико последњих година код нас је, на овоме месту¹ и у загребачком Jeziku², питању границе слога обрађено релативно доста пажње, истина више с практичне стране, у вези с правописним проблемом стављања знака (-) за преношење једног дела речи у следећи ред, али не само са ове него и са суштинске стране. У једном своме прилогу расправљању овога проблема³ ја сам истакао да граница слога не зависи само од једног него од више момената, а да су од свих њих најважнији квантитет самогласника претходног слога и природа сугласничких скупова у средини речи, дакако у вези са редом којим поједини сугласници у тим скуповима иду један за другим. А иако се при одређивању те границе досад углавном узимао у обзир само овај други моменат, и раније је такође истицан значај и онога првога. У најпознатијој код нас, нешто раније објављеној студији проф. А. Белић је, полазећи од саме природе сугласника, утврдио фонетску границу,⁴ али је притом истакао да и други моменти, између осталих и дужина самогласника, могу условљавати друкчију границу слога⁵. А Б. Милетић је у својој фонетици нашег језика⁶ посебно нагласио значај улоге квантитета нарочито претходног, а унеколико и потоњег, слога за

¹ Наш језик књ. V н. с., 103-117, 118-125 и 151-164.

² Jezik 2, 54-57 и 57-59.

³ Наш језик књ. VII н. с. 14-30.

⁴ А. Белић, Граница слога у српскохрватском језику. — Зборник у част Богдана Поповића. Београд 1929, 273—286.

⁵ Исто, стр. 285.

⁶ Бранко Милетић. Основи фонетике српског језика. Београд 1952, стр. 56.

одређивање границе међу њима, па ипак је, и поред тога, за утврђивање ове границе опет узео само природу сугласника.

Претежност улоге квантитета непосредно претходног самогласника при одређивању границе слога и над природом сугласника потврђују и извесна отступања од вршења промене сугласника *л* у *о*, која и нису никаква отступања, него случајеви у којима није било фонетских услова за вршење гласовне промене о којој је реч. У њима, пре свега, *л* није било на крају слога, јер је дужином претходног самогласника одбачено с краја претходног на почетак наредног слога. А, што је од још већег значаја, оно је, добијањем дужине непосредно претходног самогласника, лишено елемената који су иначе условљавали његов прелаз у самогласник.

Сматра се да стање које је добивено променом сугласника *л* у *о* није остало неизмењено у свим случајевима где се та промена извршила због тога што је акутност овог гласовног процеса била ограничена на релативно кратак временски период од, вероватно, свега неколике десетине година (пред крај XIV века). Та је околност одиста овде могла утицати, и утицала је на бројна отступања. Само се у маломе броју категорија речи и облика једном добивено стање очувало, а у више њих сугласник *л* се употребљава тамс где се и по пореклу налазио наредо са *о* које је од њега добивено; подједнако је, напр., обично: *шдѣал*, *дбал*, *чѣл*, *бѣјел*, *цѣјел*, *срлце*, *крѣлце*, *анђелскѣ* и: *шдѣао*, *дбао*, *чѣо*, *бѣо*, *цѣо*, *срѣце*, *крѣце*, *анђескѣ*, или се у потпуно идентичним примерима као што су: *дѣба*, *жѣока* и *сѣдба* стање са извршеном променом у једним случајевима и данас чува, а у другима се такве речи употребљавају у првобитном облику, са сугласником *л*, у *жѣлба* и *мѣлба*, рецимо. Карактеристично је да и у овим случајевима често имамо разлику у квантитету вокала непосредно испред овога *л* и испред *о* које је од њега добивено; испред *л* овај је вокал обично дуг, а испред *о* је редовно кратак. И та разлика у квантитету овде говори о неједнаким условима за чување првобитног стања са сугласником *л*, односно за употребу речи са самогласником *о* које је од њега добивено.

Већ смо рекли да је краткотрајност активности гласовног процеса о коме говоримо и сама собом, како се то обично истиче, могла условити враћање првобитног гласа на старо место и пошто је једанпут већ био прешао у други глас. За стране је речи, на

првоме месту, које су у наш језик ушле после епохе претварања *л у о*, као и за оне што су од њих изведене домаћим наставцима (мислим на речи какве су *бокал*, *мејал*, *генерал*, *маршал*, *бокалски*, *мејални*, *генералски*, *маршалски* и сл.), — сасвим разумљиво што се употребљавају у облику у коме су основне речи примљене, тј. у облику са сугласником *л* на крају слога. А и не само за стране већ и за домаће речи није немогуће каснијим настанком или утицајем системе, тј. аналогизом, објашњавати да се по нека или по више њих никад нису употребљавале у облику с промењеним *л у о* — ни у случајевима када је тај глас несумњиво био на крају слога. Такође је природно претпоставити да се касније, чим је осећање за дотичну промену изгубљено, основни глас могао вратити на своје место и у облицима речи у којима се он већ био изменио. Такво се објашњење намеће за све случајеве у којима се *л* јавља на крају речи, рецимо, где су услови за његову промену у време кад се она вршила, и тамо где се вршила, несумњиво постојали. Исто се тако може тврдити да у примерима какви су: *авалски*, *колски*, *обалски*, *школски* и сл. сугласник *л*, иако је на крају слога, остаје зато што семантика тих речи (у овоме случају семантика речи *Авала*, *кола*, *обала*, *школа*) налаже да се у њима чува крајњи сугласник општега дела.

Познато је да је употреба речи у облику с основним гласом или с оним у који је прелазило гдекад везана за различна значења; *џапи*, нпр., на руци имају само облик са *л* а *џаоци* у точка на колима опет — једино са *о*, иако је раније, пре прелажења *л у о* облик те речи у оба случаја, сигурно, био исти. Па онда *селски*, тамо где се употребљава, значи *који њријада одређеном селу*, док *сеоски* има више значење описног придева. А, најзад, ни *грлице* и *крилице* нису данас сасвим еквивалентни са *гроце* и *кридоце*, зато што је у њихову облику са *л* призвук хипокористичности нешто наглашенији, а у облику са *о* колико-толико те речи звуче архаичније, или су бар у сваком случају везане за одређени стил, за стил народних десетерачких песама, нпр. (исп.: Па му стаде ногом под *гроце*. — И баци је на *криоце* мајци). Али је тешко претпоставити да су ове једва осетне, више стилске него семантичке нијансе условиле могућност двојакних облика истих речи. Према нашем схватању, та је могућност, уопште узев, пре везана за двојаке фонетске услове. У сваком случају има основа да ове случајеве истак-

немо више као карактеристичне по томе што у њима сем разлике у једноме гласу имамо још једну. — фонетску разлику, а наине — разлику у дужини слога који му претходи.

У чињеници што у речима, односно у облицима речи исте категорије, у једном случају имамо један глас, а у другоме други, и уз то обично с једним гласом везану једну, а с другим другу дужину непосредно претходног вокала — ми видимо неједнаке фонетске услове за само вршење гласовног процеса о коме је реч. Мислим овде на примере типа *грџце* и *криџце*, с једне, и *гџоце* и *криџце* — с друге стране. По нашем се схватању једино овим може објаснити зашто је у: *бѣлца-бѣлцу-бѣлцем-бѣлци-бѣлцима*, *йѣлца-йѣлцу*; *жѣлца-жѣлцу*, *Прѣйѣлца-Прѣйѣлцу* и сл. примерима сугласник *л* остао неизмењен „на крају слога“, ако је, тј. био на крају слога, у време вршења промене *л* у *о*. У облицима прве именице која је изведена од придева *бѣль*, с изворно дугим, дакле, вокалом у корену, сугласник *л*, по нашем мишљењу, ни раније ни касније није био на крају слога. А да је *л* после губљења полугласника иза њега у облицима *йѣлца*, *йѣлцу*... (од *йѣлца*), некадашње *йѣлѣца-йѣлѣцу*, припало претходном слогу и тако доспело на његов крај — у то не може бити никакве сумње, али се поставља питање да ли је оно у томе положају остало до епохе вршења промене *л* у *о*. На то се питање, када је реч баш о овим случајевима, намеће негативан одговор. У већем броју оваквих примера, у свима онима у којима је дошло до стварања дужине вокала испред њега, која се на њ пренела управо с овога гласа, на коме је била после губљења полугласника, — *л* је том дужином одбачено на почетак другог слога и услед тога није ни дошло до његове промене у *о*, нити је до ње могло доћи услед губљења самогласничких елемената који су се садржавали управо у тој дужини. То се, истина, не може рећи за све овакве примере, јер је у неким од њих, у *калаца* (према *калац*) и *кошалаца* (према *кошалац*), у *молба* и *жалба* (од *мољба* и *жаљба*), рецимо, самогласник испред сугласничке групе с гласом *л* на првом месту остао кратак. (Он је такав бар у свим речницима, а и у више говора наших). И то опет говори да је аналогија у оваквим примерима реметила стање које је проистицало из фонетских услова. Највероватније је да је до стварања дужине и овде долазило, па се поново скраћивање вокала пред сугласничком групом у зависним падејима извршило под утицајем онога што имамо у номинативу јед-

нине. Али баш због тога што је аналогја овде, било у једном било у другом правцу, морала реметити фонетске односе, ми као најкарактеристичније не наводимо ове него, пре свих других, примере зависних падежа од именица које су изведене наставком *-ац* од глаголског радног придева, у којих се сугласник *л* чува неизмењен у *о*. Тих примера, како је познато, нема много. Они су, свакако, малобројни према примерима у којима место *л* редовно имамо *о*. И што је најзанимљивије вокал испред *л* у њима је увек дуг. Ово је раније запазио др. Драгутин Боранић. Он једино, колико нам је познато, у последњим издањима свога правописа (в. издање од 1951, стр. 23), истиче да је у примерима ове врсте чување сугласника *л* везано за дужињу непосредно претходног вокала. У осталим се приручницима, граматикама и правописима, код нас говори да се ту *л* обично јавља у примерима с једносложним основама, да га срећемо углавном у случајевима дотичних именица изведених од глагола са значењем стања, тамо наравно где су ове именице изведене преко већ попридевљених радних придева итд. И у свему томе има само по нешто тачно. То се види одмах када се наведу примери: *знáлца-знáлцу*, *йрélца-йрélцу*, *шкáлца-шкáлцу*, *йогорéлца-йогорéлцу*, *неваљáлца-неваљáлцу*, *усшáлца-усшáлцу* (Вук има и *усшáоца*). Али нити су сви ови примери с једносложном основом, нити сви они значе носиоце стања (или особине) које се казује основним глаголом. А опет их има већи број типа *йрегалац-йрегаоца*, у којима се, мада означавају носиоца стања, извршила и, једном извршена, до данас очувала промена *л у о*. И зато се може рећи да је за њих најкарактеристичније оно што је уочио Боранић. Само то није довољно, јер ни он не даје никаквог објашњења за ова отступања од онога што имамо у неупоредиво бројнијим примерима типа: *браниоца-браниоцу*, *вршиоца-вршиоцу*, *гонцоца*, *даваоца*, *жешћеоца*, *крчиоца*, *молиоца*, *носиоца*, *йодносиоца*, *руководиоца*, *сиасиоца*, *шаоца* итд., итд.

Када се они први примери пореде са овима другим, одмах пада у очи да је у свима првим, без изузетка, вокал на крају основе дуг, а у другима је тај вокал редовно кратак. А ако се пође од схватања да сугласник *л*, као сонант, у положају испред другог сугласника припада слогу са кратким вокалом испред себе, а иза дугог вокала слогу иза себе, онда постаје јасно да у ова два случаја нисмо имали исте услове за прелаз сугласника *л у о*. Овај је сугласник, дакле,

био на крају основе и на крају слога у исто време — само у случајевима где му је претходио кратки самогласник, јер је ту садржавао у себи вокалске елементе добивене од изгубљеног полугласника иза себе; и ту само он је прелазео у *o*. Међутим, сугласничке групе са сонантом на првом месту иза дугих самогласника целе припадају другој слогу¹. Наравно, и када је тај сонант *л*, граница слога је непосредно иза вокала а испред овога гласа, што значи да он онда није на крају (претходног) него на почетку (наредног) слога. Зато и кажемо да овде није било услова за његов прелаз у *o*. А за овим се намеће потреба да се одговори и на питање откуда разлика у дужини вокала на крају основе код именица истог типа, изведених истим наставком од истог основног дела.

У глаголског облика (радног глаголског придева) од којег су ове именице изведене те дужине у српскохрватском књижевном језику и говорима који чине његову основу уопште нема; првобитно ње није било ни у именица изведених од тога облика наставком *-ац*, него се она, како је познато, јавља као последица губљења полугласника из међусугласничког положаја иза сонанта *л*. Не треба, наравно, помислити да је до појаве ове дужине дошло одмах после нестајања полугласника. Између ова два фонетска процеса протекла су најмање цела три века (XI—XIV), као што су се и друге гласовне појаве условљене губљењем полугласника из отвореног слога, између осталих и прелаз *л* у *o*, јављале доста дуго после појаве која их је условљавала. А ове се две појаве, које и иначе једну с другом овде повезујемо, временски углавном поклапају. И зато оне, по нашем мишљењу, једна другу искључују. Где се пре јавила дужина вокала, она је отклонила услове за претварање сугласника *л* у *o* и до њега није дошло; а тамо где је *л* прво прешло у *o*, онемогућено је стварање дужине непосредно претходног вокала². До дуљења вокала (пред сугласничком групом са сонантом на првом месту), заједничког чакавском и штокавском дијалекту, могло је по проф. Белићу³ доћи и у посебном развоју свакога

¹ Ја овде опет упућујем на своје гледиште изнето у Нашем језику књ. VII, н. с., стр. 20), као и на овде већ споменуте констатације проф. Белића и Бр. Милетића о улози дужине вокала у одређивању границе међу слоговима.

² Исп. и А. Белић, Периодизација српскохрватског језика. — Јужно-словенски филолог XXIII, стр. 10.

³ Zbornik u slavu Jagića. Berlin 1908, str. 454.

од њих, што значи после почетка XIV века, докад је њихов развитак текао заједно. Баш на основу овога што смо изнели, може се, мислим, са сигурношћу тврдити да се дужина вокала испред сонанта на почетку сугласничке групе почиње јављати тек у XIV веку. У примерима: *зна̋лца*, *ѣрѣлца*, *ѣкѣлца*, *нева̋лца*, *ѣгорѣлца*, *ѣсѣлца* дужина је, свакако, била формирана пре преласка *л у о*, и она је управо и онемогућила ову гласовну промену. А у време када се овај прелаз вршио (у другој половини XIV века) ње још није било на вокалима непосредно испред *л* у косим падежима именица истог образовања, у *браниоца*, *вршиоца*, *даваоца*, *жесѣоца* и сл. примерима. Та се дужина у њих још увек чувала на сугласнику *л*, које се само с њом могло вокализовати, па се и вокализовало, тј. прешло у *о*. Тамо где је до дуљења вокала пред сугласничком групом дошло пре, глас *л* је остао без елемента вокалности, тј. без дужине, коју је добио после губљења полугласника иза њега. А дужина претходног вокала је, осим тога, сугласник *л*, који је једно време после губљења полугласника иза њега морао припадати претходном слогу, — опет преместила, уклонила га, дакле, нешто раније из положаја у коме је он последњих деценија XIV века био подложен претварању у *о*.

Очевидно је врло занимљиво даље знати од чега је зависило да у једним примерима посве исте категорије речи истог типа постанка пре дође до стварања дужине него у другим. Ту је можда могао играти улогу и неједнак број слогова основног дела ових изведеница, али је, за нас бар, овде од много већег значаја било осећање да у томе делу имамо поприведљен облик радног глаголског придева. У сваком је случају извесно семантичко одвајање тих именица од одређеног облика основне речи учинило да се у њима лакше јаве нови елементи, каквим се може сматрати новонастала дужина. А да је дужина, да поновимо, била апсолутна сметња преласку *л у о*, доказ су случајеви у којима имамо стару дужину. У примерима са изворном дужином, типа *сѣрѣлца*-*сѣрѣлцу* прелаз *л у о* се највероватније ни вршио није. До овога је прелаз, истина, могло доћи, као што је и дошло у топониму Стреоца (у Метохији), рецимо, тамо где се скраћивање дужине извршило и, по моме мишљењу, пошто се извршило. Исто тако поред *белца* нигде немамо *беоца*. А што поред *бијелца* у речницима нашим (Вукову, Академијском) налазимо и *биоца*, то неће бити

генитив од *бијелац*, како би се то могло мислити, него од *бијелце*, односно од *биоце*, како нас на то и сами поменути речници упућују. А овај облик именица средњег рода могла је добити као и именице *гвоце* и *кридце*. Осим тога у примерима с ијекавском вредношћу јата стање је унеколико друкчије, зато што ће та вредност бити добијена нешто раније него што је *л* прелазило у *о*

У свакоме је случају развијеност осећања да у основи имамо одређен облик, у овоме случају радни глаголски придев, у коме на крају основе нема дужине, одложила, бар за извесно време, стварање тог елемента и у падежима именица изведених од дотичног облика све до преласка *л* у *о*, који је услове за дуљење претходног вокала сасвим отклонио.

Као што се из изложенога види, стварање дужине испред сугласничких група са сонантом на првоме месту у неким је случајевима претходило, иако не много, претварању *л* у *о* на крају слога, па је први процес вероватно онемогућио други и у примерима: *ја̀лца*, *жа̀лца*, *Пре́јблца* итд. Али зато што у примерима овога типа има недоследности не само у једном правцу, у правцу чувања *л* и иза кратког слога (као у *ка̀лца-ка̀лцу*), него се с недоследностима срећемо и на другој страни, срећемо се, наиме, и са облицима именица ове врсте у којих се прелаз *л* у *о* извршио, као у *кѡца-кѡцу*, нпр. — ми их и не узимамо као најпоузданији доказ за своју тезу. Случајеви отступања код именица изведених од радног глаголског придева, међутим, сасвим речито говоре да је стварање дужине испред сугласничке групе са сонантом на првоме месту — глас *л* лишавало вокалског елемента, а затим га одбацило с краја једног на почетак другог слога и тако отклонило сваку могућност његове промене, којој је он био подложен само на крају слога, где је чувао у себи самогласничке елементе, без којих он, пошто их је изгубио, није могао постати самогласником.

Иако је аналогија касније могла реметити гласовним процесима једанпут већ добивену слику, у дијалектима који чине основу српскохрватског књижевног језика, прецизније речено: у свим говорима штокавског дијалекта, сем најстаријих посавских, на једној, и горњотимочких, на другој страни, у радном придеву као и у свим категоријама речи које су од овог облика изведене (овде мислимо на именице ж. р. са сложеним наставком *-ница* и

на падежне облике именица м. р. на *-ац*), место некадашњег *л* на крају слога редовно имамо самогласник *о*. Једино је у падежима ограниченог броја именица изведених наставком *-ац* и то само у случајевима у којима је крајњи слог основе дуг, а без изузетка у свима онима у којима је дуг, *л* остало неизмењено. Зато смо ми ових неколико примера и узели за доказ да је претходно стварање дужина у њих онемогућило прелаз сугласника *л* у *о*.

М. Сивановић